

Keel ja
Kirjandus

1/2011

LIV AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

JAAN KAPLINSKI FILOSOOFIA-MILOSOOFIA

LEO LUKS

Jaan Kaplinski on kahtlemata sügav ja laia haardega mõtleja, üks mõjukamaid intellektuaale tänapäeva Eestis. Avara mõtlemise tunnuseks on, et ei püsita kramplikult ühegi distsipliini raamides, mõte liigub vabalt ja julgelt, tekivad ootamatud seosed. Jaan Kaplinski kirjutab just nõnda avaralt ning vabalt, mistõttu pole kerge ülesanne mingi valdkonna isoleerimine tema mõtlemises. Kui lisada siia asjaolu, et küsimuse all on filosoofia, mille määratlemine ise pakub tänini tegevust mõtlejate hordidele, tundub, et oleme lahendamatu ülesande ees. Käesoleva artikli eesmärgiks ei ole Jaan Kaplinski filosoofia eritlemine tema luulest, ökoloogiast, poliitilisest mõtlemisest, kultuurikriitikast või usust – kõik need valdkonnad moodustavad Kaplinski mõtlemises hägusa võrgustikulise terviku ning piiride tõmbamine oleks teoreetiline vägivald. Seda võrgustikulisust silmas pidades ei sobi Kaplinski filosoofia piiritlemiseks ka menetlus, mille kohaselt võtaksime vaatluse alla üksnes need tekstid, kus filosoofia mõiste eksplitsiitselt sisaldub. Kaplinski on avaldanud olulisi esseid alates 1960. aastate lõpust ning kuni 1980. aastate lõpuni oli avalikus kirjasõnas tema vabamõtlemise liigitamine filosoofia alla välisstatud. Ühes enesetõlgenduses on autor oma suhet professionaalse filosoofiaga väljendanud just tinglikult: mõne teise ühiskonnakorra tingimustes võinuks saada temast filosoof (Kaplinski 2009: 170).

Siiski on viimase paarikümne aasta jooksul Jaan Kaplinskil olnud filosoofiaga selgesõnaline suhe. Meil pole vaja otsida Kaplinski filosoofiat ridade vahelt nagu näiteks mõne romaanikirjaniku puhul. Kui määratleda filosoofiat

kas või Immanuel Kanti kolme küsimuse kaudu – mida ma saan teada, mida ma pean tegema, millele ma võin loota? –, siis tuleb öelda, et Kaplinski on neid küsimusi küsinud terve elu. Korduvalt mainib ta, et küsimus mina piiride üle tekkis tal esmakordselt juba nelja-aastaselt (Kaplinski 2004: 385). Kuid veelgi enam: viimastel kümnenditel on Kaplinski tegelenud järjekindlalt mõtlemise piiride ja võimaluste kaardistamisega, metafilosoofiaga. Kõige kompaktsemalt on need mõtted avaldatud Kaplinski viimases esseekogus „Paralleele ja parallelisme”, mille esimest osa „Mõtteid keeltest ja kultuuri-dest” võib kasutada ka giidina Kaplinski loomingu tervikus orienteerumiseks.

Kuigi iga mõtlemine algab teatud eeldustelt, ei ole Kaplinski esoteerik ega guru. Kuigi teoreetilisel tasandil kaldub tema sümpaatia taoismi ja budismi suunas, ei jutlusta ta Õpetust. Tema mõtlemises sisaldub enamasti metafilosoofiline-kriitiline aspekt, küsimine mõttekäigu kehtivuspiiride järele. Kuigi Kaplinski esseede pedagoogilise eesmärgina võib määratleda pimesa teadus-
usu käes toimivate keskkonda hävitavate inimeste äratamist, ei kõnele ta nagu häääl väljaspoolest, vaid visandab sildu moodsa teaduse, idamaiste mõttesüsteemide ning soome-ugri pärandi vahele – eriti selgelt ilmneb see taas „Paralleelides ja parallelismides”. Kaplinski kasutab argumenteerimisel palju empiirilist materjali, näiteks ökoloogiast kirjutades kasutab ta antropoloogilisi andmeid eri rahvaste suhtest loodusesse või siis eri keelte grammatikate võrdlemist arendades välja soome-ugri keele ja mõtlemise omapära. Seega töötab ta sageli filosoofia ja kultuuriteaduse mahamärkimata raja-
joonel.

Ehkki käesolevas ülevaates pole suudetud esile tuua Kaplinski mõtlemise kujunemist ega muutumist ajateljel, võib siiski öelda, et Kaplinski mõtlemises sisaldub hägusale struktuurile vaatamata nii temaatiline kui ka ajaline koherentsus. Proovin siinkohal sõnastada lakooniliselt Kaplinski filosoofilise agenda ja asun seejärel tema mõtlemise tervikut vägivaldselt valdkondadeks ning alateemadeks jagama. Sest isegi kui kõik on üks, *kōgōkogo*,¹ ei ole vähemalt väljaspool luulet võimalik kõigest korruga rääkida, midagi pole parata.

Kaplinski filosoofias on oluline koht paradoksidel. Vaatamata olulisele sidususele tugineb see mõtlemine paradoksaalsele hoiakule, mida autor määratleb religioonist kirjutades valgustatud skepsiseks (Kaplinski 2004: 405).² Ühelt poolt on Kaplinski filosoofia radikaalselt skeptiline-nominalistlik, lammutades metafüüsilis-teaduslikku kõiketeadmise pretensiooni. Ei tegelikkust ega iseennast pole võimalik lõpuni defineerida, tegelikkus pole jagatav diskreetseteks analüüsiühikuteks, keel on pragmaatiline abivahend maailmas orienteerumiseks jne. Kuid samas välistab Kaplinski kindlalt skeptitsismi äärmused solipsismi ja eetilise nihilismi.³ Tema filosoofia paradoksaalseks ülesandeks on näidata, et kuigi miski pole kindel, on siiski ebamäärane *kōik* olemas ning aukartus elava ees on elamiseks õige hoiak. Kaplinski mõtlemise esmaseks intuiitvseks eelduseks on kogemus, et kõik on kõik. Tema filosoofia

¹ Teoses „Paralleele ja parallelisme” kirjutab Kaplinski: „Iga asi lubab kaksikjaotust: maailm koosneb temast ja kõigest muust, A ja mitte-A on kõik kokku, universum, Enn Kasa-ku ilusa võrukeelse sõnaga *kōgōkogo*, kõigekogu” (Kaplinski 2009: 30).

² Kogemuse põrkumisest erinevatele paradoksides vt lähemalt artiklist „Kokkupõrge tõelisusega” (Kaplinski 2004: 384–395).

³ Kaplinski on ka ise väitnud, et puhast nominalismi saab vaevalt olla, pigem on see mõtlemise suund, eemaldumine realismist (vt Kaplinski 2003: 50).

fia pendeldab kahes suunas: teaduslikku ülbust rünnatakse paradoksides, skeptiliste mõttekonstruktsioonidega ning teiste kultuuritüüpide kirjeldustega; skeptilisi liialdusi vaibutatakse tervemõistuslike ja eetiliste intuitsioonidega. Küsimus on, kuidas saavutada mõtlemises õige tasakaal.

Mis on filosoofia?

Kaplinski filosoofiast kõneldes oleks paslik alustada mõtleja enda filosoofia-mõistmisest. Kõige kontsentreeritumalt on autori metafilosoofilised positsioonid esitatud aforismikogus „621”, mille esimene tees välistab filosoofia defineerimise võimaluse (Kaplinski 2009: 193). Seega võib öelda, et Kaplinski ei defineeri filosoofiat (ega üldse ühtegi mõistet), vaid üritab seda kirjeldada, hädasalt piiritleda.

Kaplinski ei seo oma filosoofiat ratsionaalsuse ega loogilisuse nõudega, kirjeldades oma filosoofiat holistliku igatsusest kantud otsimisena (Kaplinski 2009: 194).⁴ Teisal kirjeldab ta filosoofiat korrastatud küsimuste huljana, mille tekkimise eelduseks on tunne, et midagi on puudu, miski pole korras (Kaplinski 2009: 202). Seega võime öelda, et filosoofia on Kaplinski jaoks tegevus, teatud mõtlemise protsess, mitte rangelt määratletud distsipliin. Filosoofia eeldab mõtlejat, inimest, ometi on ka selle mõtleja, mina määratlemine omakorda filosoofiline probleem. Kõik põhimõisted on Kaplinskil omavahelises vabamängus ning analüütilist rangust pole võimalik saavutada.

Kaplinski metafilosoofilised mõtisklused üritavad seletada, miks filosoferitakse, seletada filosoofiat kultuurilis-psühholoogilises kontekstis. Vaadeldes filosoofiat kõrvalt, skeptilisest perspektiivist, kirjeldab Kaplinski seda sageli intellektuaalse eksitusena, võimatu katsena keelt radikaalselt muuta (Kaplinski 2009: 262). Kas filosoofia algab sealt, kus keelt tahetakse kaardikepi asemel kasutada kaardina (Kaplinski 2003: 48)? Kaplinskile on selline pretensioon võõras, Wittgensteinile toetudes määratleb ta filosoofia eesmärgina leida rahu mõtetes (Kaplinski 2009: 136). Filosoofia eesmärgiks pole tuua keelt tõeluse juurde, vaid vabastada meid pingutamisest (Kaplinski 2009: 230), lepitada maailmaga (Kaplinski 2004: 392). Rahu leidmine, oma koha leidmine on skeptiku jaoks ülimalt raske probleem, sest valmis vastustest on loobunud. „Ma arvan, et filosoofia põhiküsimus või põhiküsimus enne igasugust filosoofiat ongi see, kui palju me peame uskuma” (Kaplinski 2004: 401). Kaplinski kogu (filosoofiline) looming tundub olevat vastamine sellele küsimusele, pidev enesetõlgendus. Tema mõttekäikude jälgimise teeb raskeks see, et uskumist väärivate eelduste väljatöötamisel opereerib ta erinevate üldistus-tasanditega alates peaaegu universaalsest ja lõpetades privaatsega, ega täpsusta alati, millisel tasandil parajasti argumenteeritakse.

Tunneta iseennast! Mina ja teadvus

Skeptiline mõtlemine saab alata üksnes vahetust kogemusest, kõik üldistavad teooriad on ju seatud kahtluse alla. Enesetõlgendus, küsimus mina piiride järele on Kaplinski filosoofias üks kesksemaid. Sageli kirjutab Kaplinski

⁴ Alternatiivse hädusa loogika kohta vt samas lk 181.

väga isiklikult, toob oma seisukohtade illustreerimiseks näiteid oma kõhklastest ja identiteediprobleemidest varasest lapsepõlvest peale (vt nt Kaplinski 2004: 384–395). Proovin siinkohal vaadelda Kaplinski üldisemaid seisukohti, teese *mina* või teadvuse kohta üldse.

Mõtleva hoiak on siin selge, põhjendused mitte niivõrd. Kaplinski eitab kartesiaanlusest alguse saanud mõtteliini eneseteadvuse tõsikindlusest. Tuginedes taoismi ja budismi seisukohtadele, mõistab Kaplinski *mina* transtsendentsena, mis jääb väljapoole meie kirjeldamise ja mõtlemise ulatust (Kaplinski 2009: 16). „Ma olen konstruktsioon, väljamõeldis, mille harjumus on kinistanud” (Kaplinski 2004: 326). Kaplinski mõistab teadvust protsessuaalselt, teadvussisude muutuva herakleitosliku vooluna (Kaplinski 2009: 266–267). Miks just nii, kuidas tõrjutakse kartesiaanlik „*mina* mõtlen” tõsikindel intuitsioon? Siinkohal oleks oluline kaasa mõelda Kaplinski keelefilosoofiliste põhisaisukohtadega, mis leiavad kajastust veidi hiljem. Viidates budismi meditatsioonitehnikatele, n-ö meelega tühjendamise tehnikatele, peab Kaplinski võimalikuks käsitleda *mina* atribuutide kompleksina, mis võivad ka laguneda. Enamasti me küll ei lagune, kuna ei luba pilgul liiga teravaks saada (Kaplinski 2004: 329). *Mina*-kujutelma illusoorsest püsivusest tuleneb toimimiskeskne tegelikkusekäsitus, tegelikkuse protsessuaalsuse adumiseks tuleb minast lahti lasta (müstiline tegevusetus). Iseenda olemasolu pole Kaplinski jaoks teadvuse algus: „Vahetus kogemuses ei ole „*mina*”, vaid ainult kõik, üks paljudest kõikidest” (Kaplinski 2009: 272).

Puhtfilosoofilisel tasandil pole Kaplinski mõttekäikudes midagi originaalset, kartesiaanlikku „mõtlevat asja” on kritiseeritud vähemalt Hume’ist peale ning XX sajandi kontinentaalfilosoofia on paljuski postsubjektivistlik.⁵ Pigem võib Kaplinski seisukohtadel olla kultuurikriitiline tähtsus, sest argimõistuslikul tasandil tundub lääne tsivilisatsioonis valdavat identiteedi ja toimimise kultus.⁶

Filosoofiliselt põnev on see, kuidas Kaplinski üritab välistada solipsismi. Esmalt piiritleb ta *mina*-olemise nägemise, kujutlemise ja mõtlemise piiratuksena, asjaoluna, et me ei ole kõik (Kaplinski 2009: 264). Tõepoolest eeldab ju eneseteadvus mitte-*mina* olemasolu, teadmine teadmatuse tausta jne. Kaplinski normatiivne väide on, et tuleb sellele poolikusele avatuks jääda, solipsism on sulgumine välisuse ohu eest, poolikusetunde eest (Kaplinski 2009: 265). Igaüks on oma minaks-saamises üks, kuid meile saab ühine olla just teadmatuse (Kaplinski 2009: 270). Huvitav on see, et just selle ühise teadmatuse kaudu tekib meil Kaplinski järgi võimalus üksteist mõista (Kaplinski 2009: 270–271). Mõistmisel ja kommunikatsioonil on seega müstiline läte, inimeste ühendamine teadmise pinnal sünnitab terrorit ja totalitarismi (Kaplinski 2009: 271). Siin on näha Kaplinski mõtlemise kalduvus eetikkasse ning suur sarnasus Levinasi mõelduga – tundub, et see sarnasus on juhuslik, Kaplinski Levinasile peaaegu ei viita.

Spirituaalselt laetud lugeja jaoks on viimati refereeritud Kaplinski mõttekäigud kahtlemata paeluvad. Kuid loodusteadusi austavale praktilise meele-

⁵ Võib isegi öelda, et moodne eksistentsiaalne fenomenoloogia, mis tugineb küll Edmund Husserli pärandile, kuid on loobunud puhta egoloogia väljakujundamise ülesandest, on saavutanud *mina* kui teadvuse voo mõtestamisel palju detailsemaid tulemusi kui Kaplinski aforistlikud mõtted (vt nt Dreyfus, Wrathall 2006).

⁶ Budismist kui idoloogilisest vastukaalust tarbijalikkusele vt Kaplinski 2004: 255.

ga inimesele võivad antud aforistlikud paradoksaalsed mõttekäigud jääda väheveenvaks. Miks peaks piiritlema ennast teadmatuse ja muutumise kaudu, kui igapäevane kogemus on täidetud ning pidev? (Kui ka muutused teadvuses ja enesetunnetuses aset leiavad, siis enamasti nii aeglaselt, et neid ei märgata, äkilised ümbersünnid jäävad enamasti kinolinale.) Säärasele kriitikule julgen soovitada aastatel 1976–1977 kirjutatud käsikirja „Silmad ja mõistus: mõistuse ökoloogiast” (Kaplinski 1996: 74–111). Selles tekstis läheb Kaplinski teadvuse küsimusele evolutsiooniteooriast lähtudes, kuid jõuab samuti paradoksi tunnistamise vajaduse õigustamiseni. Ühtlasi on antud tekst laiemas plaanis säravaks filosoofia apoloogiaks.

Käsikirja algusosas käsitleb Kaplinski täiesti materialistlikelt eeldustelt lähtudes teadvuse rolli olendi kestmise ja toimetuleku seisukohalt. Inimteadvus on ainsana saavutanud autonoomsuse, olles võimeline käivitama ka organismi kui tervikut hävitavaid tegevusi, nagu näiteks enesetapp (Kaplinski 1996: 79). Mõistuse areng on teadvuse asetanud keskse ja vältimatu paradoksi ette: „Ent teadvus, mis osana inimesest peab teenima tema kestmist ja kaitsma teda surmahirmu eest, on samal ajal teinud inimese teadlikuks sellest, et kestmisele tuleb vältimatu lõpp...” (Kaplinski 1996: 92). Surelikkuse paradoksi teadvustamisest saati üritavad religioonid ja filosoofia seda lahendada, näiteks surmajärgse igavese elu kontseptsioonide kaudu. Moodne ilmalik inimene üritab Kaplinski hinnangul massikultuuri mängulise meelelahutuse kaudu paradoksi unustada, kardab hirmu pärast mõelda (Kaplinski 1996: 99). Esssee lõpuks jõutakse taas tõdemuseni, et budism on kõige optimistlikum filosoofia, sest eitab koos isiksuse, elu ja olemasolu tõelikkusega ka surelikkuse põhiparadoksi (Kaplinski 1996: 108). Loo moraal võiks olla laiem: vähemasti surmateadlikkuse tõttu on *mina* alati seotud tundmatuga ning kui julgeda mõelda, siis pole võimalik vältida enda määratlemise koormat ega paradoksi. Selles järelduses avaldub muide Kaplinski filosoofia ühisjoon eksistentsialismiga, sh varase Heideggeriga, keda ta 1990. aastatest peale on üheselt kritiseerinud.⁷

Kaplinski keelefilosoofia

Arvan, et Jaan Kaplinski filosoofilised põhiseisukohad saab täiesti õigustatult asetada tuntud skeemile teadvus–keel–tegelikkus. Alles kõikide valdkondade avamise järel saame vähegi tervikliku ülevaate Kaplinski mõtlemise omapärast. Alustasin selle skeemi käsitlemist teadvuse poolt otsast, nüüd liigun läbi keele ontoloogiliste väidete poole.

Kaplinski pooldab oma kirjutistes järjekindlalt nominalismi ja keelelist relatiivsust, keel on tal pragmaatiline, mitte ontoloogiline nähtus (Kaplinski 2009: 33), suhtlemise, mitte tegelikkuse kirjeldamise vahend (Kaplinski 2009: 80). Sellel teesil on mõistagi olulised tunnetusteoreetilised järeldused. Ent kuidas Kaplinski oma väidete kasuks argumenteerib?

⁷ Põhiliselt on Kaplinski kritiseerinud küll eesti heideggeriaane, kes üritavad autentsetaotluses keele ja meele võöraks muuta (vt Kaplinski 1995: 1868–1877; 1997a: 187–189; 2004: 210). Siiski on Kaplinski intervjuudes tõrjunud ka Heideggeri mõtlemise kohta käivaid küsimusi *argumentum ad hominem* abil, viidates Heideggeri natsiminevikule. Selles tõrjumises on varjatud eeldus, et ühtegi mõtlemist ei ole võimalik hinnata mõtleja eluviisist ja praktikatest lahus.

Alustada võiks küsimusest, mis toimub teadvuses, minus, olgugi see ter-
vik ise ajutine ja muutuv? Kaplinski alusveendumuseks on, et mõtlemine
pole läbinisti keeleline, vaid selle algvormiks on kujutlus (Kaplinski 2009: 80).
Siinkohal argumenteerib Kaplinski keelepsühholoogiliselt ning taotleb univer-
saalsust: inimene üldse on ennekõike kujutlev, mitte mõtlev loom (Kaplinski
2009: 235). Keeleline mõtlemine on juba kujutluspiltide tõlkimise tulemus
(Kaplinski 2009: 238). Kuid meel on algselt kujutluspiltide kogum, piltkiri
(Kaplinski 1995: 1873).

Kui tunnistada seda eeldust, on igasugune tegelikkust objektiivselt kirjel-
dava keele otsimise taotlus välistatud. Kaplinski keelefilosoofia kriitilise kaa-
lumise soovi korral tuleks süveneda just eelkeeleliste teadvusseisundite ole-
masolu võimalikkuse küsimusse.

Olgugi et keelelisus, semiosfääri olemasolu on inimese põhiomadus (Kap-
linski 2009: 33), on Kaplinski arvates mitmeid põhimõttelisi võimalusi kujut-
luste keeleks tõlkimisel. Teisisõnu – kõik kirjelduskeeled on kogemuse võima-
likud väljendused ning pole võimalik otsustada, milline neist on tõsem.
Kuna keel on kommunikatsioonivahend, ei kõlba ta liiatigi iseenda kirjelda-
miseks, nagu ei saa näpuga näpule endale osutada. Ehk teisisõnu: filosoofia
tõesuspretensioon on täitumatu.

Loengusarjas „Mõtteid keeltest ja kultuuridest” püstitab Kaplinski hüpo-
teesi kultuuride jagunemisest kommunikatiivseteks ja meditatiivseteks selle
põhjal, mil määral kultuuris keelt usaldatakse, kui suur on keelelise suhtle-
mise tarve (Kaplinski 2009: 95 jj). Selle eristuse abil jätkab Kaplinski Uku
Masingu algatatud indoeuroopa mõtlemise kriitikat (Masing 2004). Kommu-
nikatiivses kultuuris elatakse rohkem keelelises maailmas, usaldatakse keelt,
vahe kujutluse ja sõnalise väljenduse vahel on ähmane (Kaplinski 2009: 95).
Siit areneb uskumus, et keele abil ongi võimalik tegelikkust kirjeldada, mõis-
teid rangelt defineerida jne. Teisisõnu – keele ontologiseerimine on selle tota-
liseerimine, defineerimisega kaasneb võimupretensioon ja inkvisitsioon jne.

Jällegi tuleb öelda, et siiani pole me leidnud Kaplinski filosoofiast mida-
gi originaalset. Keelelise relatiivsuse tees on üldtuntud, indoeuroopa mõtle-
mise piiratud ja võimupretensioone on teravalt kritiseerinud juba nii Uku
Masing kui ka näiteks Jacques Derrida. Kaplinski oluliseks panuseks võib
pidada soome-ugri filosoofia võimaluste visandamist, mida võiks koguni ül-
distada mitte-indoeuroopa mõtlemiseks (Kaplinski 2009: 72).

Kaplinski keelefilosoofia üheks järelduseks on kindlasti see, et kõigest olu-
lisest pole võimalik rääkida, kõike ei saa teaduslikult defineerida, paljudest
asjadest tuleb vaikida, oluline koht on sõnatul tundel, muusikal, tantsul,
lõhnal jms (Kaplinski 1995: 1876). Kuid lisaks sellele visandab ta eesti keele
näitel mõned võimalikud meditatiivsele kultuurile omased filosoferimise vii-
sid. Keskse tähtsusega tekstideks on siin loengusari „Mõtteid keeltest ja kul-
tuuridest” ning artikkel „Soome-ugri keeled ja filosoofia” (vt Kaplinski 2004:
194–220).

Kaplinski toob esile kaks põhilist kommunikatiivsele kultuurile omast
keelelist aspekti. Esmalt teistsugune üldmõistete moodustamise viis kui ran-
ged hierarhilised mõistepuud, n-ö rinnastav mõtlemine (Kaplinski 2004: 206)
või mõtlemine prototüüpides. Näiteks üldmõiste *kõögiriistad* asemel kasuta-
takse eesti keeles prototüüpset mõistepaari noad-kahvlid, koduloomi nimeta-
takse sõnapaariga lehmad-lambad jne. Sõnapaaride kaudu üldistamine on

hägusam kui definitiivne mõtlemine (Kaplinski 2004: 205; 2009: 63) ning samuti säilib keeles suurem konkreetus kui abstraktsete üldmõistete moodustamisel (Kaplinski 2009: 65). Meenutame, et Kaplinski jaoks on oluline säilitada keeles seost kujutlustega. Kaplinski toob oma tekstides rohkelt näiteid sarnase sõnapaarides mõtlemise kohta paljudes keeltes (Kaplinski 2009: 70–75).

Teiseks soome-ugri keelte filosoofilist potentsiaali omavaks eripäraks on ideofooniliste sõnade rohkus, näiteks *solin*, *sulin*, *sahin* jne. Ideofoonilist lausumist võib pidada kujutamiseks (Kaplinski 2004: 208), mis on erinevalt kirjeldustest jällegi konkreetsem, vähem kujutluste keelest ümber tõlgitud. Juba 1969. aastal on Kaplinski tähele pannud, et eriti just kõlakirjelduslike sõnade puhul on eesti keelele omane suur avatus, võimalus luua olemasoleva malli järgi uusi sõnu (Kaplinski 1997b: 244).

Eelpool nimetatud omadustele lisaks rõhutab Kaplinski vana regivärsi poeetika oskust ühendada konkreetne ja abstraktne, täpne ja hägus (Kaplinski 2009: 91). Parallelismis toimib samasugune hägusus kui prototüüpses üldistamises.⁸

Kokkuvõttes tahab Kaplinski öelda, et soome-ugri keeled, või ehk ka laiemalt meditatiivsete kultuuride keeled, sobivad paremini hägususe kirjeldamiseks, mis on pealegi adekvaatsem viis tegelikkust kirjeldada kui indoeuroopalik hierarhiline mõtlemine. Teoreetilisel ja kultuurifilosoofilisel tasandil on algatus väga huvitav ning samuti peaks see andma mõtteainet antropoloogidele. Ometi rõhutab Kaplinski oma kultuurikriitilistes esseedes Lääne tsivilisatsiooni, s.t kommunikatiivse kultuuri üha jätkuvat pealetungi, mis sai alguse juba regilaulu elava traditsiooni hävimisest (vt Kaplinski 2004: 158–191). Problemaatiline koht Kaplinski mõtlemises on praktilise visiooni puudumine. Kui kolonisatsioon jätkub – ja selles osas on Kaplinski oma intervjuudes olnud küllaltki pessimistlik –, siis kuidas peaks hüpoteetiline soome-ugri filosoofia-milosoofia (Kaplinski 2004: 215) levima? Probleem pole ju isegi selles, et läänestunud ülikoolide kateedrites pursitakse regilaulu asemel maakeeles Heideggeri, omakeelne mõtlemine peaks leidma küllap laiemat elulist rakendust kui mõni akadeemiline diskussioon. Kuidas hägusust hoida, kui ümbritsev keskkond koolist tööeluni nõuab täpsust, definitsioone ja kindlat struktuuri? Kas eesti filosoofia peaks arenema vastukultuurina, subkultuurina? Nendes küsimustes Kaplinskil vastused puuduvad ning ehk peab seda näitama hoopiski aeg ja praktika, kuivõrd Kaplinski ideed suudavad pakuda konkurentsi lääne filosoofiale.⁹

⁸ Kaplinski mõtetele lisaks tasub kindlasti kaaluda Jaan Unduski tõlgendust rahvalaulu parallelismi ning meditatiivse kultuuri kohta. Undusk tõlgendab sõnakorduste vajalikkust vanas rahvalaulus animistliku maagilise keelekäsituse kaudu (vt Undusk 2004: 37–57). Unduski ja Kaplinski tõlgendused ei ole minu hinnangul teineteist välistavad, vaid täiendavad.

⁹ Küsimus on ka selles, kas Kaplinski poolt esile toodud keelelised aspektid on piisavad, õigustamaks soome-ugri filosoofia potentsiaali. Kaplinski keelefilosoofia algvisandit (artikkel „Eesti filosoofia”) on kritiseerinud Urmas Sutrop (1996: 1146–1162), kuid edasist diskussiooni pole paraku toimunud.

Ontoloogia. Asjad, olemused ja tõelus

Kaplinski käsitus minast ja keelest peaks viima ainuvõimaliku järelduseni: filosoofiline ontoloogia on võimatu, tõelust pole võimalik rahuldavalt kirjeldada. Nii see Kaplinski laias laastus ongi: ontoloogia algab siis, kui küsija-vas-taja kasutavad eri keelt (Kaplinski 2009: 199), kui keegi ütleb „tegelikult”, on see sotsiaalse kontrolli mehhanismi hoob, mis sunnib meid nägema ja kirjel-dama nii nagu ette nähtud (Kaplinski 2009: 225).

Kui neid kõhklusid edasi arendada, siis võib jõuda tuntud küsimuseni, kas väljaspool keelt ja teadvussisusid üldse midagi on. Seisukoht, et tegelikkus piirdub keelega, on välistatud juba Kaplinski keelefilosoofia alusteesis: kujut-lused eelnevad keelele. Kujutlused tulevad kusagilt, miski tekitab neid. Ma ei mäleta, et Kaplinski välistaks kusagil selgesõnaliselt subjektiivse idealis-mi mõtteliini, et teadvus ise võib olla aistingute ja kujutluste allikaks (see mõtteliin ei pea tingimata olema solipsistlik), kuid tema pragmaatiline hoiak sellise variandiga ei arvesta. Keelele ja kujutlustele eelneb tingimata miski muu, tõelus (Kaplinski 2003: 46–47). Kaplinski holistliku mõtlemise raames pole mõtet küsida, kas tõeluse olemuseks on materia või ideed, oluline on tõe-luse primaarsusega arvestada. Tõeluse, kirjeldamatu kõiksuse olemasolu on üks Kaplinski mõtlemise aksioome, alusintuitsioone. Küllap on sellel intui-tioonil keele-eelsed, müstilised eeldused, kuid järgnevalt vaatleme ka filosoof-ilisi argumente.

Järjekindlalt mõeldes tuleb tõdeda, et tõelus on kirjeldamatu, esineb vaid selle erinevaid interpreteerimise võimalusi nagu näiteks teadus (Kaplinski 2009: 45).¹⁰ Ometi ei loobu Kaplinski metatasandil tehtud skeptilise eelduse tõttu tõeluse interpreteerimisest oma teostes. Võib öelda, et Kaplinski tutvus-tab oma lugejatele loodusteaduse kõrval alternatiivseid tõeluse interpretat-sioone, mis tunduvad talle sümpaatsed. Loengusarjas „Mõtteid keeltest ja kultuuridest” seob ta oma mõtted sageli kaasaegsete teadusteooriaga, afo-rismikogumikus „621” esitab pigem postulaate.

Kaplinskile meeldib mõelda tõelusest kui muutuvast *p i d e v u s e s t*, mit-te diskreetsete asjade kogumist. Kõigepealt väidab Kaplinski, et asjadel pole tardunud olemusi (vt Kaplinski 2009: 22–27). Sõna *olemus* tähistab üksnes asja suhet kellessegi, üldjuhul inimesse (Kaplinski 2009: 26). Teisisõnu, asja olemus sõltub tema kontekstist, suhtest ümbritsevasse: „Nael lauas, nael naelakastis ja nael inimese kehas on eri asjad” (Kaplinski 2009: 253). Olemus on suhe (Kaplinski 2009: 28).

Järgnevalt küsib Kaplinski, mis võiks olla asi ise oma identsuses, asi suhtes endasse. Sellist suhet polegi, iseendaga suhestatult on asi null, eimis-ki (Kaplinski 2009: 30). Puhtloogiliselt on iga asja ümber universum, iga asi jaguneb temaks ja mitte-temaks, A-ks ja mitte-A-ks. Iga asi on määratle-tud kõige muu kaudu, seega on kõik kõiges (Kaplinski 2009: 31). Kui nii, siis on identsus vaid abstraktsusel (Kaplinski 2009: 254), kõigel konkreetsel on oma saatus ja seos kõige muuga. Keeleliselt määratledes on asi erinevate tähenduste lõikepunkt (Kaplinski 2009: 258). Filosoofiliselt mõeldes tuleb õel-da, et kõik on Kõik, asi on vaid kõige nägemine ühest punktist (Kaplinski 2009: 263).

¹⁰ Teaduses endas on kirjelduste ammendamatus sõnastatud komplementaarsuseprint-siibina (vt Kaplinski 2009: 46).

Need arutelud tunduvad väga spekulatiivsed ning argikogemuse seisukohalt ebaolulised. Neid tuleks lugeda hüpoteetilise vastukaaluna teaduslikule realismile ning hierarhilisele metafüüsikale, kus eristatakse rangelt tege likku ja näivat, asju ja omadusi. Olgu lõpetuseks mainitud, et Kaplinski ontoloogia pole suletud süsteem, muidu see kummutaks enda. Lisaks kogetavale tõelusele ja keelele on siin koht ka nimetul, määramatul, diferentseerimatul eimiskimaailmal (Kaplinski 2009: 241), mida ei ole võimalik kirjeldada (vt Kaplinski 2009: 129–130; 239–242), kuid mida alustab luule väljumine tavakeelest (Kaplinski 2009: 168) ning kuhu suundub meditatsioon.

Eetika ja loodus

Kaplinskil on vähe läbinisti eetikale pühendatud artikleid, kuid tema eetilise põhihoiaku mõistmiseks on materjali siiski piisavalt. Kaplinski kõneleb eetikast kõige laiemas tähenduses kui teatud suhtumisest loodusse, kõigesse elavasse. On märkimisväärne, et juba 1968. aastal kirjutab Kaplinski loomakaitseseadust kommenteerides vajadusest „seada oma suhted teiste elusolenditega nendesamadele armastuse ja õiguse alustele, millele oleme püüdnud seada suhteid inimeste vahel” (Kaplinski 1996: 40) ning väidab samas artiklis, et evolutsioon teenib eksistentsi (Kaplinski 1996: 42) ja meie esmane eesmärk on elu kaitsta (Kaplinski 1996: 44). Olgu võrdluseks öeldud, et Läänes suurt ühiskondlikku mõju avaldanud Peter Singeri raamat „Animal Liberation”, kus argumenteeritakse inimeste ja loomade võrdse arvestamise kasuks nende ühisest kannatusvõimest lähtudes, ilmus 1975. aastal.

Kaplinski eetika motoks on aukartus elu ees. Seega võib öelda, et eetika aluseks on tunne, mitte rehkendus – eetilise inimese maailm ei ole läbinisti ratsionaalne: „Eetilise inimese maailm ei ole mõõdetav, see koosneb hulgast väärtustest, mis aga ei moodusta selget süsteemi, ei ole omavahel võrreldavad. Eetikas on ikka midagi absoluutset” (Kaplinski 2004: 80). Kaudselt võib eetilist hoiakut põhjendada eelnevalt vaadeldud skepsise läbi: kui tõelust pole võimalik kirjeldada, osa sellest jääb teadmatuks ja paradoksaalseks, siis puudub ka alus maailma ümberkujundamise õigustamiseks, pole selget suunda progressi jaoks. Just seetõttu on Kaplinskile sümpaatne meditatiivsete kultuuride traditsionalism, püüd elada nii, nagu on elatud (Kaplinski 2009: 162). Varasemas elukogemuses peitub pragmaatiline garantii mõistmatuse tõeluses orienteerumiseks kas või ökoloogilise tasakaalu säilitamise tähenduses, läänelik ratsionaalsus ja edasipürgimine viib tasakaalu hävinguni.

Kuid eetika vajab skepsisest tugevamat alust, puhtteoreetiliselt võib ju küsida, miks on kestmine hävingust tähtsam, konstrueerida energia jäävuse seadusest lähtudes hüpoteese, et siinse hävides tekib kusagil midagi muud jne. Siin olemegi jõudnud tagasi filosoofia põhiküsimuse juurde Kaplinski sõnastuses: kui palju me peame uskuma? Aukartus elu ees, alusintuitsioon, et kõik on ime – see on vähim, mida Kaplinski uskuma peab. Artiklis „Maausku Sumatra saarelt” kirjeldab Kaplinski usku lähedusena, maausku lähedusena kõigele (Kaplinski 2004: 119–120) ning väidab, et maausk on talle sümpaatne. Kaplinski kogu looming, sh filosoofia-milosoofia, on kantud lähedusest ning kurvast imestusest, kuidas küll nii imeline tunne pole üldlevinud. Lõpetuseks võib öelda, et Kaplinski eetika kohta kehtib täpselt sama tähele-

panek, mida ta on väljendanud Albert Schweitzeri suhtes: ka kõige õigemad sententsid ei muuda iseenesest inimkonda mõistlikumaks ja paremaks, isegi kui aukartusena elu ees on sõnastatud mee- ja kultuurimuutuse vältimatu eeltingimus (Kaplinski 2004: 82). Kui filosoofia peab meil aitama elada, tooma hinge rahu, siis kuidas saab see rahu levida? Kas toimida või olla müstilises toimimatuses, lasta Taol kulgeda, kas muuta ennast või maalima?¹¹ Kas suurem mõju on filosoofilistel manitsustel või luule kujunditel? Või peavad need ühte sulama, nagu idamaiste mõttetarkade loomingus.¹²

Herakles seisab tee hargmel.

Herakleitos oleks istunud.

Kumb tee on umbtee?

(Alliksaar 1997: 119).

Kirjandus

- Alliksaar, Artur 1997. Kindlameelse kinglooma kimbatus kingapoes. – A. Alliksaar, Päikesepillaja. Tartu: Ilmamaa, lk 119.
- Dreyfus, Hubert L., Wrathall, Mark A. (toim) 2006. A Companion to Phenomenology and Existentialism. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell.
- Kaplinski, Jaan 1995. Eesti filosoofia. – Akadeemia, nr 9, lk 1868–1877.
- Kaplinski, Jaan 1996. See ja teine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaplinski, Jaan 1997a. Heidegger, emakeel ja keeleema. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 187–189.
- Kaplinski, Jaan 1997b. Võimaluste võimalikkus. Tallinn: Vagabund, lk 244.
- Kaplinski, Jaan 2003. Keel ja tõelus. – Tõtt-õelda. Ettekandeid seminaridelt „Keel ja filosoofia” (Madsa 2002) ning „Millest kõneldakse siis, kui kõneldakse EESTI FILOSOFIAST” (Valgemetsa 2000). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 46–52.
- Kaplinski, Jaan 2004. Kõik on ime. Tartu: Ilmamaa.
- Kaplinski, Jaan 2009. Paralleele ja parallelisme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Masing, Uku 2004. Keelest ja meelest. Tartu: Ilmamaa.
- Singer, Peter 1975. Animal Liberation: a new ethic for our treatment of animals. New York: Avon.
- Sutrop, Urmas 1996. Nietzsche, Kaplinski ja eesti filosoofia. – Akadeemia, nr 6, lk 1146–1162.
- Undusk, Jaan 2004. Eesti regivärsi parallelism ja maagilise elutunde taandumine. – Mäetagused, nr 24, lk 37–57.

¹¹ Mõningast selgust nendes küsimustes võiks anda Kaplinski intervjuude läbitöötamine.

¹² Kindlasti vääriks eraldi uurimist just Kaplinski filosoofiliselt välja töötatud hägususe avaldumine kirjanduses, ennekõike Kaplinski enda luules. Selliseks uurimistööks, mis väljub kaugelt siinse artikli võimaluste piirest, võib leida õigustuse Kaplinski enda luulemõistmisest: luule kui argikogemusest erineva kogemuse avaldumine, imeline seos tõelusega (vt Kaplinski 2004: 320).

Jaan Kaplinski's Philosophy-Milosophy

Keywords: metaphilosophy, philosophy of language, problem of subject, scepticism, Finno-Ugrian philosophy, environmental ethics

A systematic survey is given of the philosophic views of Jaan Kaplinski. Although Kaplinski's thinking is fuzzy and interdisciplinary, it is not without coherence. His philosophy is founded on scepticism excluding the possibility that any theory could be entirely adequate to reality. According to Kaplinski, consistent thinking invariably leads to a paradox. In the article Kaplinski's scepticism is demonstrated on metaphilosophical, cognitive philosophical, language philosophical and ontological levels, pointing out inter-level relations. His most original philosophical contribution is seen in the delineation of the possible principles for a Finno-Ugrian language philosophy.

Kaplinski is convinced that any thinking process starts from certain premises, which is faith in something. Kaplinski is not an advocate of radical scepticism or solipsism. The basic intuitions of Kaplinski's thinking are the belonging of one's ego to the indefinable whole and respect for life. It is investigated how those two intuitions combine to bind together thinking, faith and tradition. It is concluded that the pivot of Kaplinski's philosophy is ethics.

Leo Luks (b. 1976), PhD, lector of Philosophy at the Estonian University of Life Sciences, teacher of Philosophy at Herbert Masing School, Tartu, leoluks@hotmail.ee